

József Attila búcsúzó verseiről*

Hatvany Bertalannak írt leveléből és Flóra emlékeiből is kitűnik, hogy négy utolsó versét november utolsó napjaiban írta. Mind búcsúzó versek, leltárversek, végrendeletek – de ugyanakkor fegyelmezett és feszes művek, hetyke és vidám gesztusokkal.

A végső versek időrendjét a szövegközlési hagyomány állapította meg: a [*Karóval jöttél...*] – [*Talán eltűnök hirtelen...*] – [*Íme, hát megeltem hazámat...*] – bizonyos belső logika szerint áll egymás után: az első még nem halállal, inkább belenyugvással végződik, a második is a lírai énnel a jelenben kétségbeeső helyzetével végződik, a harmadik már szinte sírfelirat. A legújabb szövegkiadás az eddig töredékként közölt [*Drága barátaim...*] című szöveget – amelyet általában az utolsó írott szövegének véltünk – beiktatta az *Íme, hát megeltem hazámat...* elé utolsó előtti versnek.¹

A [*Karóval jöttél...*]² kéziratban nem maradt ránk, mint a többi vers sem – halála után Balatonszárszón talált kéziratokból közölték a Szép Szó József Attila-emlékszámban.

Már a szöveg első szava körül vita lehet. „Karóval jöttél, nem virággal” – ezzel a kezdettel ismeri az olvasó, így közölte a Szép Szó. 1990-ben azonban Mándy Stefánia közreadott egy tulajdonában lévő korrektúrapéldányt, amelyben „Kóroval jöttél...” áll.³ Melyik hiteles? Ki tévedett? A szedő, a korrektor? Nincs ultima manus, nincs szerzői szándék már... A „Karóval” a szokatlanabb, szabálytalanabb – a kóro-virág oppozíció természetesebb – a „karóval” ezért titokzatosabb és jelentőségtejtelsebb.⁴

A vers különben kétségbeesés és önmarcangolás hihetetlenül fegyelmezett, feszes formábaöntése. 9–9–9–8-as, olykor gagliardizált jambusokkal – amelyek azonban hangsúlyosként is olvashatók, a „szimultán verselés” példájául. Különösen jelentőségtejtelsesek rímei: az aaab cccb, sokszor ragrímek formájában, erősen összefűzik a verset. Ugyancsak feszes, szabályos a versmondattan – a 4. sor „anyádnak” szavát előzi csak meg enyhe áthajlás, és az utolsó előtti szakasz töri szét a sort, kétségbeesett kérdéseivel.

* Részletek egy monográfiából.

Mert a [*Karóval jöttél...*] legjellemzőbb írásjele, egyúttal poétikai eszköze: a kérdőjel. Kilencszer vonja felelősségre magát, kilencszer kérdőjelezi meg életét. Ez is bizonyos sirató, litániázó jelleget ad a versnek – önmaga elsiratása lesz így.

A Németh G. Béla által felállított kategóriák szerint egyszerre önmegszólító és időszembesítő a vers. „Te bolond”-nak szólítja önmagát – és ez a motívum vonul végig a versen – akkori élethelyzetére való állandó utalással is.

A „bolond” – örültnek tartott, a bezárt, a Hét Toronyba, azaz a konstantinápolyi Jedikulába, az *Egri csillagokból* ismerős helyre zárt ember – keserves számvetése, önkínzó leszámolósa, illúziók nélküli szembenézése egész életével.⁵

Voltaképpen Karinthy *Találkozás egy fiatalemberrel* című novellájának szituációja ez: a be nem váltott gyerekkori és ifjúkori vágyak meghíúsulása és ennek számonkérése. Gyerekkori élményekből, traumákból indul ki (a Gombai néninek ígért „zsák arany” öcsödi emlék), de nem ragad benne a gyerekkor világában. Nem érhető a vers, ha ezt is csupán „a gyermek”-komplexus szempontjából tekintjük – mint ezt Bókay Antal teszi –, itt egy egész élet csődjéről van szó, voltaképpen a nagy igény, a nagy akarás csődjéről, és talán egy egész nemzedék nagyratöréséről és porba hullásáról is. Összefoglaló látület, keserves végeredmény:

*Győzd, ami volt, ha ugyan győződ,
se késed nincs, se kenyered.*

Ami a József Attila-versbeszédben azt is jelzi: már nem tud úrrá lenni emlékein – sem műve nincs már, sem életét nem tudja fenntartani.⁶ A lecsengetés: a sarokba szorított ember lucidus önvizsgálata – bármilyen kevesed van, annak lehet még örülni, a depressziós ember a lét minimumát is elfogadja. A balatonszárszói bezártság csendes tudomásulvétele: örülj, itt van egy puha párna – és a legvégső sor:

hajtsd le szépen a fejedet.

Ez a sor éppúgy asszociálja az alvást, esetleg az örök alvást, mint a bárd, a guillotine alá hajtott fejet.

A [*Talán eltűnök hirtelen...*] a búcsúzó versek legszebbje és egyúttal legtitokzatosabbika.⁷

Az egész vers szinte lefojtottan szabályos. „Az ambrozianus nyolcas e változata (8–9–8–9) – írja Németh G. Béla – Gáldi László szerint ritka. [...] A szakasz melódiáját négy *mozzanat* határozza meg erősen: a sor- és szószerkezetek határainak egybeesése, két-két sorának egy-egy mondattá, egy-egy hangzati egységgé kerekülése, s az így osztott és egybefogott versmondatoknak nő-

rímes, súlyos, melankolikus zárulása és strófán belüli felelgetése. Ez az egyszerű, tiszta, hagyományos és mégis egyéni, melankolikus, de nyugodt melódia kiválóan alkalmas a befejezettség tényének, a tudomásul vevő-közlő magatartásnak a megnyilvánítására.⁸ Ugyancsak Németh G. Béla elemzése világít rá arra, hogy „Felépítése tantételszerűen tiszta, világos. Szerkezetét a beszélő (a költő) életideje három alapminőségének szembesítése adja. Egy jövő idejű kijelentő mondatlallal indít, s egy jelen idejű kijelentő mondatlallal zár.”⁹ Ugyancsak ő mutat rá a vers spirális láncszerkezetére, s arra, hogy ez a vers „az egyes mondatok között mintegy páronként is megismétli a rejtett oksági-következtető viszonyt”.¹⁰ Pontos szerkesztés, nyílt és rejtett szerkezeti szálak – a véglegesség látszatát adja, és mégis, az egyik legzaklatottabb, ugyanakkor felzaklató vers.

A keret – az első és utolsó szakasz: az erdő. S ki ne gondolna a Dante-sorra:

*az emberélet útjának felén
egy nagy, sötétlő erdőbe jutottam...*

Ebbe az erdőbe tart és tűnik el az első két sorban – a neki oly jelentőségteles vadállatra való utalással –, s ebben hallgatja a száraz ágak zörgését a végén. Szuromi Lajos sok példával igazolja a József Attila-i erdő jellegzetességeit, „a száraz ágak” gyakori előfordulását. Ez az erdő legközelebb a *Holt vidék* „jeges ágak között zörgő / időt vajúdik az erdő”-jéhez áll.

Ebben az erdőkeretben – Szuromi Lajos szerint villoni magatartással; a *Nagy Testamentum* példájára – számol el, vagy számol le életével. Igaz, amit az elemzők állítanak: végleges leszámolás ez, élet-vers – hangja megfellebbezhetetlen ősi igazságok kinyilvánítása, Németh G. Béla Spruchversnek is tartja.

Én azonban úgy olvasom: nem általában az élettel való leszámolás. A társadalmi, közéleti, nemzeti tevékenységgel majd az *Íme, hát megleltem hazámat...*-ban fog le- és elszámolni – itt fiatalságától búcsúzik, és ösztöneivel, indulataival, szexuális életével számol el. Ellentétek, éles antinómiák sorával, szinte gyónászerű öntéppéssel néz szembe – mivel is? Képességei, tehetsége, egészsége elpazarlásával? Talán a második versszak érzékletes, falusi házat is idéző „füstlő” metaforája a korai és kései dohányzásra is céloz, mint a „szemmaró füst” sejtetni engedi. Esetleg öcsödi emlékére – az ottani füstös parasztszobára? Vagy egy réteggel mélyebben dülő szenvedélyre? Vagy, ahogy Szuromi értelmezi, a füstös szobában való olvasásra is?

Bizonyos, hogy a 3–4. szakasz a legsúlyosabb önvád. De voltaképpen rejtély marad: mi „a vágy, mely idegenbe tévedt”? Valóban – mint erre Baal utalna¹¹ – célzás a homoerotikára? Vagy csak korai szexuális érintkezésre? Erre várhatott volna még tíz évet?

Valószínűbb az az értelmezés, hogy itt inkább az élet gyors meghódítása – a saját körből való kilépés „nagy ugrása” volt a „vágy”. Korán kezdte el, szá-

mol le most magával, a más és magasabb szellemi és társasági körökbe való behatolást. De hogy ez a nagy kaland – egész nemzedékének és osztályának akkor is, később is megisméltendő nagy vállalkozása – talán mégsem volt egészen hiábavaló, azt a „megbánás”-nak a „bájos” József Attila szótárából formált „rezge” jelzője tanúsítja.

Ki lehet az oktató, akit „kiröhögött”? Makai vagy Babits? Pártbeli barátai? Vagy Nagy Lajos, Ignotus Pál, Németh Andor? Esetleg: Horger Antal?

Es hogy kerül a sorba a „mostoha”? Valóban a „mostoha gyermek”-re értődik, és egyúttal „a rím által összekapcsolódik a »soha« szóval, amely benne búvik, s a véglegesség tartalmát emeli ki benne. De ezenkívül különválasztja a szóban megbújó másik szót, a »most«-ot, s az ismét kettős időt teremt, a múltbeli elárvulás és a jelen egyesítésével.”¹²

Vagy a metaforák mind csak a kísértő gyerekkor, kamaszkor laza és vizionált emlékképei, mint a *Szabad ötletek*...-ben? Életének ezekben a végső napjaiban „megbánás” és visszavonás ez a vers – szerelmeinek, szexuális vágyainak meggyónása, a „most már késő” érzetével.

Akárhogyan értelmezzük is e metaforákat – és itt sem biztos, hogy mindegyik mögött valamilyen racionális mag, valódi létező rejtőzik –, az bizonyos, hogy a versben túlzott, sőt indokolatlan az önvád. Ebben is, mint a *Karóval jöttél*...-ben, szinte már flagelláns indulattal ostorozza magát; azt is önmaga ellen fordítva, amiről valóban nem ő tehet: „Árva lettem.” A világ legtermészetesebb dolgai – az élet szép lendülete, fiatalos indulása – itt visszajukra fordulnak, kétségbeesett, akart személyiségváltásnak lehetünk tanúi a versek olvastán.

Németh G. Béla szerint a versben „ott vibrál a szabad, a determinálatlan lehetőség hitének vágya, reménytelen reménye. Ezt sugallja rögtön a felütő *Talán*. De még inkább az a valóban zseniális megoldás, hogy a legsúlyosabb ítéletet, a tragédia végső okát, a vers leggyöngédebb, legpoétikusabb képével-jelképével mondatja ki: »Ifjúságom, e zöld vadont / szabadnak hittem és öröknek«. A szórend szinte becézi, simogatja s ugyanakkor bensőségesen ünnepélyesíti, mélyzón emlékezővé ringatja ezt a képet kétszeres értelmezős szerkezetével... tárgyrag nélküli tárgyával..., rövidebb, választékosabb mutatónévmásával... csupa szimpátiás szavával, főnévvel, melléknevvel, szókapcsolatával. [...] a következő, lezáró két sorban e képre csap rá a kép jelentéstartalmának kegyetlen, végleges következménye:

*És most könnyezve hallgatom,
a száraz ágak hogy zörögnek.*¹³

József Attila azt is meg akarja mutatni – önmagának, barátainak, az utókor-nak –, hogy a végső percekben is szuverén alkotó, hogy a végrendeletét is tökéletes, bonyolult és rafinált módon tudja elmondani – mint majd Radnóti Borban.

Valószínűleg az utolsó szöveg az igazi sírfelirat: „*Íme, hát megeltem hazámat.*”¹⁴

Ez is jambikus 9–8-as szakaszokból épült, de félrímeekkel, és ez lazább textúrát jelent. Ezt a lazább beszédmodot a vers belső szerkezete is sugallja: zárójel, közbevetések, gondolatjelek, pontosvessző és feltűnően sok áthajlás, sőt: grammatikai játékok, szójátékok – mindez beszélgetőbbé és egyúttal ironikus is teszi a szöveget. Általában is: az egész vers önironikus – a játékos, vitatkozó József Attila gesztusa. Az utolsó percig kitart nemcsak a forma, a művészi fegyelem, hanem a játékos ész, az ironia mellett is – ez József Attila végrendeletének egyik „üzenete”.

Sírfelirattal kezdődik, a „hazámat” már csak a sírban találja meg – utal a *Hazám* című versére, egyúttal vissza is vonva azt. „Utolsó verse is a hazáról szól...” – írja Féja Géza.¹⁵ Igaz, de nagyon keserűen. A kétely, már szinte a „humour noir”, egy feltételes mondat formájában jelenik meg: „ha eltemet, ki eltemet.”

Ez az utolsó vers búcsú és leszámolás politikai-társadalmi tevékenységével.¹⁶ A második versszak hátborzongató képpel kezdődik:

E föld befogad, mint a persely.

És innen asszociál tovább: a perselyről a háborús „vashatos”-ra és innen a „vasgyűrű”-re – ez egyúttal eszményeinek jele is: utalás a folyóiratra: „szép szó”, és a mozgalom meg az értelmiség szép jelszavaira: „új világ, jog föld” (egy előző változatban: „jog és szabadság, béke” is áll).

Ezeket még most sem tagadja meg, csak egy metaforával helyükre teszi őket: „Törvényünk háborús még / s szebbek az arany karikák” – utal a *Gyönyörűt láttam* helyzetképre: a háború itt persze a kapitalizmus. (És nem hiszem, hogy az „az új háború bejelentése” – mint Féja Géza írja.)

Ennyi az általános politikai helyzetkép – a negyedik versszakról ismét saját sorsával számol el. A közösség megtalálásának illúziójával, reményével, és kudarcával is – s ez a közösség éppúgy lehet a kommunista párt, a barthások, a Szép Szó köre... – bakugrásszerűen bukdácsoló igei szerkezettel (szinte szójátékkal) búcsúzik a közösségtől (s talán az őt meglátogató és magára hagyó barátjaitól is):

*...bár velük
voltam volna én boldogan.*

Az igével való játék – szójáték formájában – folytatódik a következő versszakban:

*Így éltem s voltam én hiába,
megállapíthatom magam.*

A teljes csőd és magány „megállapítása”. Innen azután még keserűbbé válik a hang, még véglegesebbé, szentenciaszerűvé a dikció:

*Bolondot játszottak velem
s már halálom is hasztalan.*

A bizonytalan jövő immár bizonyos: nincs utókor. Majd visszatér a „szelíd s jó volt” magatartása:

*Nagy nevetség, hogy nem vétettem
többet, mint vétettek nekem.*

Keserű a látlelet, köröskörül feketeség, az egyenleg negatív – a vers lecsengése ismét csak lefelé hajló, végső búcsú, önmagában is a legszebb magyar versszakok egyike.

*Szép a tavasz és szép a nyár is,
de szebb az ősz s legszebb a tél,
annak, ki tűzhelyet, családot
már végképp másoknak remél.*

A „már végképp” jelzi a végleges elhatározást, a búcsút.¹⁷ Ez az utolsó versszak egyúttal visszakanyarodás hangjában, hasonlat-technikájában a népdalhoz s saját népi korszakához.¹⁸ Király István szavai szerint azonban: „Ott hatott benne a felnőtttség morálja, a mégis etikája, ez a kötőszóba sűrűsödött felelősségérzés. Még az egyéni élet csődjének, kiúttalanságának, a természeti ember megmásíthatatlan végzetének is fölébe emelt itt az ében ott ható nembeliségélmény. Ez teszi oly feledhetetlenné az életmű záró sorait, József Attila utolsó rímét, a verset az emberről, ki tudja, hogy: »legszebb a tél, / annak, ki tűzhelyet, családot / már végképp másoknak remél«.

Megfogalmazódott ebben a versben az egyéni, egyszeri emberi létezés tragédiája, a teljes elesettség, az öngyilkosság előtti reménytelenség. Emberi életet, értelmes életet – a forradalmi költészet ősi toposzával: otthont, illetve, ahogy a metonímiák segítségével a vers közölte ezt: *tűzhelyet, családot* – nem remélt többé ez a versi hős. De a nemet egy sajátos körülírás, úgynevezett litotézis révén – polifón módon – az igenen át mondta. A tagadó »nem remél« helyett egy állító forma állt: »végképp másoknak remél«.¹⁹

Magam inkább a rezignációt hallom ki a sorokból, a „búcsút integető” gesztust, a távolodást, a végső elhatározás rejtett bejelentését. Az „*annak*” homályosító célzása a vers egészében egészíti ki jelentését, a lírai én immár azonosul a biológiai énnel.

1 Az időrendet vitatja BALOGH László, *József Attila*, 1988, 208.

2 Elemzései: SZIGETI Lajos Sándor, „Szabad ötletek jegyzéke” és a kései versek, *Acta Univ. Szegediensis Acta Hist. Lit.*, Tom. 16, 1978. 105–152. – BÓKAY Antal, *József Attila-versek elemzése*, szerk. SZABOLCSI Miklós, Bp., 1980, 229–265. BÓKAY Antal–JÁDI Ferenc–STARK András, „Köztetek lettem én bolond”, Bp., 1982, 108–115. SAJÓ László, „A legutolsó menedék” = *A lét dadog*, ELTE ülészak, Bp., 1980, 201–236. – PÉCZELY László, *Tartalom és versforma* (IT füzetek 49), Bp., 1965, 169.

3 2000, 1990. jan. 1. HORVÁTH Iván, *A legnagyobb kérdés*, uo., 49–50.

4 STOLL Béla, *Karóval jöttél...*, *Köztársaság*, 1993. ápr. 9., 73. is emellett érvel.

5 A verset Vörösmarty *Fogytán van a napodja* „ikerdarabjának” tartja SZABÓ Magda (*A lepke logikája*, Bp., 1996, 87–88).

6 Másképpen értékeli IZÉS Mihály, *Míg össze nem rogysz*. József Attila *Karóval jöttél* és Váci Mihály *Te bolond* című versének összehasonlító elemzése, *It*, 1971, 4. sz., 954.

7 Több fontos és szép elemzése született: NÉMETH G. Béla, *7 kísérlet a kései József Attiláról* (*Még, már, most*), Bp., 1982, 169–206. SZURÓMI Lajos, *József Attila: Talán eltűnök hirtelen*,

Studia Litteraria IX, 1971, Debrecen, 115–127. KAPITÁNY Ágnes–KAPITÁNY Gábor, *A szó, amely a műalkotásban saját keletkezésének szerepét játssza*, *Literatura*, 1979, 1. sz., 87–92.

8 NÉMETH G. B., *i. m.*, 202–203.

9 *I. m.*, 187.

10 *I. m.*, 188.

11 Georges BAAL, *Refoulement, fantasme, désir – ou réalité? Un regard indiscret sur le jeune Attila József*, *Cahiers d'études Hongroises*, Paris, 1994, 6. p. 53.

12 KAPITÁNY Á.–KAPITÁNY G., *i. m.*, 94.

13 NÉMETH G. B., *i. m.*, 201, 202.

14 Lásd róla BALOGH László, *Irodalom és kommunikáció*, Bp., 1975, II, 58.

15 FÉJA Géza, „Kései sirató”, *Kortárs*, 1975, 5, 808.

16 A „számadás” mint lírai magatartásmód példaként elemzi N. HORVÁTH Béla, *Irodalomtanítás*, szerk. SIPOS Lajos, Bp., 1994, II, 247.

17 SAJÓ L., *i. m.*, 224–225.

18 HORVÁTH Béla, „Egy, ki márványból rak falut”. *József Attila és a folklór*, *Szekszárd*, 1992, 65. – Uő, *Irodalomtanítás*, II, 277. töredéknek tartja.

19 KIRÁLY István, *Kultúra és politika*, 1987, 85–86.